

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Guitman Barnabás

**A bártfai reformáció első évtizedei és
kapcsolatrendszere**

Témavezető: dr. Őze Sándor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Újkori Eszmetörténeti Műhely
Piliscsaba, 2009

I. Forrásadottságok és a kutatás előzményei

A török pusztítás által megkímélt felső-magyarországi szabad királyi városok, Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse levéltárai kimondottan gazdag Felső-Magyarországra vonatkozó forrásanyagot őriznek, amelyek tudatos összegyűjtése, rendszerezése, részbeni kiadása már a XVII. század legvégén kezdetét vette. Ennek a feltáró munkának az egyik következménye, hogy Bártfáról és a többi városból is akár eredeti, korabeli kéziratok, misszilisek, illetve iratmásolatok kötetei kerültek központi forrásörző intézményekbe, így az *Országos Széchényi Könyvtárba* vagy az *Evangélikus Országos Levéltárba*, amelyek a kutatás számára jelenleg is rejtenek kiaknázatlan lehetőségeket.

A magyarországi történettudománynak a XIX. század második felében történt fellendülését követően a terület forrásadottságainak köszönhetően számos, a témához kapcsolódó feldolgozás, tanulmány, kalászat jelent meg, amelyek közül kiemelkedő jelentőségűek a *Szepes Megyei Történelmi Társulat* kiadványai. A trianoni sokkot követő politikai körülmények, majd az ötvenes évektől a történeti kutatás irányainak a diktatúra általi ideológiai alapokon való meghatározottsága következtében háttérbe szorult a terület hazai egyháztörténeti szempontú vizsgálata. A század hetvenes éveitől kezdve ugyanakkor egyre több tudományos igényű (cseh)szlovákiai forráskiadás, -feldolgozás járul hozzá a kutatáshoz, közülük is kiemelkednek Daniel Škoviera, illetve a szlovák szerzőkkel együttműködő finn Ilpo Tapani Piirainen írásai, kiadványai. A térség korszerű várostörténeti szakirodalmát J. Újváry Zsuzsanna, H. Németh István, Kubinyi András, Csepregi Zoltán művei alkotják. Magyar nyelven ugyanakkor átfogó egyház- és eszmetörténeti munka Bártfáról napjainkig nem jelent meg.

II. Felhasznált módszerek és a dolgozat felépítése

A téma feldolgozása során a szakirodalom áttekintésénél a teljességre törekedtem, ezen kívül számos kiadott és kiadatlan, korábban nem vagy kevésbé használt forrást építettem be a dolgozatba. A XX. század második felétől a város- és reformációtörténeti munkákban többféle új elméleti megközelítéssel találkozhatunk, ezek közül számomra a Németországban kidolgozott *Konfessionalisierung*-, azaz felekezetszerveződés-elmélet és az ezzel együtt járó korszerű reformációértelmezés tűnt a legcélravezetőbbnek, amely a különböző felekezeteket nem egymástól elválasztva, elszigetelve kutatja, hanem egyenrangú szereplőként a közös jellemzőiket vizsgálja, és talán leginkább alkalmas az elfogulatlan, objektív ábrázolásra. Ennek metodikáját és eredményeit részben felhasználva eszme- és művelődéstörténeti szempontú, a hagyományos, forrásokon alapuló leíró történeti módszer szerint építettem fel a dolgozatot.

A bevezető részben a témaválasztás indoklását követően átírási, fogalomhasználati kérdések mellett módszertani és korszakolási problémákra térek ki. Ezt követően a téma forrásadottságait, a lutheri reformáció kutatásának magyar és idegen nyelvű szakirodalmát mutatom be röviden. A várostörténeti szakirodalom ismertetésére csak a szükséges mértékig térek ki, mivel e tárgyban napjainkban több kiváló munka is megjelent. A következő fejezetben a XV–XVI. századi városi lét és a vallásosság viszonyát, jellemzőit mutatom be németországi és hazai minták alapján, majd részletesebben szólok a XVI. század eleji Bártfa és kisebb részben a többi felső-magyarországi város művelődési és vallási viszonyairól. Az iskoláztatás, a művelődés és némileg a hitújítás kérdéskörét is Stöckel Lénárd Bártfán kezdődő, Boroszlóban folytatódó és Wittenbergben záródó tanulmányain keresztül mutatom be. A felső-

magyarországi városokban, elsősorban Bártfán történt első reformációs kísérletek kapcsán a külhoni párhuzamok mellett vizsgálom azt is, hogy a különböző hatalmi tényezők miképpen reagáltak Mohács előtt és után a hitújítás megjelenésére. A reformáció megszilárdulásának folyamatát Stöckel Lénárd és Radácsi Mihály munkásságán keresztül ábrázolom a zsinatok, a hitvallás (*Confessio Pentapolitana* kérdése), a hitviták (Lauterwald, Szegedi, Stancaró), az oktatás, a kiadott írásművek szempontjai szerint. A dolgozat zárórészében a *Konfessionalisierung*-elmélet keretébe ágyazva foglalom össze témámat.

III. Az értekezés eredményei

A dolgozat célkitűzése, hogy a felső-magyarországi városszövetség és ezen belül is leginkább Bártfa példáján bemutassa annak a folyamatnak a főbb állomásait, amelynek révén ez a térség a reformáció, majd az azt követő felekezetszerveződés egyik legjellegzetesebb hazai példájává vált.

A felföldi városok polgársága szoros, határokat légiesítő kapcsolatokat ápolt Erdély, Dél-Lengyelország, Szilézia és Németország városaival. A kereskedelmi összeköttetéseket rokonsági viszony létesítésével erősítették meg, és egymás városaiba küldték ifjaikat tanulni. Mindez egyúttal egy olyan közeget eredményezett, amely a szellemi, kulturális javaknak a kor adottságaihoz képest gyors és szabad áramlását biztosította. Lényegesnek tartom azt is megjegyezni, hogy kulturális téren ennek a közegnek talán a legfontosabb összetartó ereje német gyökere, németnyelvűsége volt. A nemzeti nyelvek jelentőségének növekedése mellett természetesen a latin nyelv még hosszú ideig őrizte kitüntetett helyét.

A nyugatról érkező vándorhumanisták, prédikátorok, a szellem emberei (Eck Bálint, Wernher György stb.) éppúgy szilárd talajra, elismertségre és megélhetésre találhattak a felföldi városokban, mint ahogyan az innen elszármazottak is egyenrangú és megbecsült munkásai lehettek hivatásuknak az ország határain kívül is. A dolgozatban részletesebben vizsgált személyek mindegyike legalább két-három országhoz köthető. Az egyes ember mellett közösségek, hasonló helyzetű, állapotú települések, régiók is – mint egy nagyobb egység részei – párhuzamba állíthatóak. Ebből következik, hogy szükséges volt röviden más, külhoni városok, elsősorban Boroszló és Königsberg példáján párhuzamos jelenségeket, eseményeket bemutatni. Nagyságát tekintve ugyan Bártfa eltörpült mellettük, ennek ellenére, úgy vélem, az események és a kulturális hatások hasonló lefolyású folyamattá szerveződtek e térségekben a XVI. század első felében.

Stöckel Lénárd tanulmányain keresztül bepillantást nyerhetünk a Bártfával szoros kapcsolatot ápoló Szilézia, elsősorban Boroszló XVI. század eleji viszonyaiba. Bártfa és a nálánál népesebb és jelentősebb város között számos párhuzam felállítása lehetséges. Mindkét, több kultúra metszéspontján lévő település egyházpolitikáját meghatározta a tény, hogy Habsburg uralom alá kerültek a század folyamán. Bár a városok a reformáció lutheri ágához csatlakoztak, mégis megmaradt a katolikus egyházszervezet, ami az evangélikus egyház számára csak helyi szintű felekezetszerveződést tett lehetővé, állami szinten ez nem játszódhatott le.

Bártfán a reformáció első prófétai lelkületű hirdetői már az 1520-as években megjelentek. A hitújítás tanaival rokonszenvező városi lakosság és magisztrátus felszámolta Bártfa egyetlen szerzetesrendjét, egyúttal óvatos lépéseket tett saját igényeinek megfelelő lelki vezetők alkalmazására. Az állami hatalom és a katolikus egyházszervezet képviselői eleinte sikeresen megakadályozták, hogy Bártfa első reformátorai hosszabb ideig a helyükön maradjanak. Schustel Wolfgang és Esaias Lang gyors távozásának oka lehetett a helyi kötődés hiánya,

tanaik kiforratlansága, mindezekből következően a megfelelő tekintély hiánya. Ugyanakkor hitújító munkásságuk révén előkészítették a talajt Stöckelnek és Radácsinak a wittenbergi mestereket (Luthert és Melanchthont) idéző felekezetszervező tevékenységéhez.

Stöckel Lénárd az oktatás és írásos hagyatéka révén alkotott maradandót. Radácsi Mihály az egyházszervezet megszervezésében, a felekezeti hitvallás megszerkesztésében és a városok vallásügyekben való összehangolásában vállalt jelentős szerepet. Mindketten gondosan óvták a felekezeti tan tisztaságát, és erélyesen felléptek a hitújítást más-képpen gondolókkal szemben. Átaluk válhatott Bártfa a XVI. századi Felföld és a tágabb régió művelődési és felekezeti központjává, egyfajta helyi Wittenberggé.

Az egyes részterületek vizsgálatához a legfőbb alapot Stöckel Lénárd írott életműve jelentette. Škoviera által kiadott levelezése mellett feldolgoztam két, latin nyelvű prédikációs (postillás) kötetét, az osztrák nemzeti könyvtárban őrzött kéziratos apológiáját. Megvizsgáltam a pozsonyi és a késmárki evangélikus líceumban található, nevéhez kötött órai jegyzeteket, amelyek tanári működéséről tanúskodnak. Nyomtatásban kiadott iskolai munkái közül tanulmányoztam *Apophthegmatáját* és Zsuzsanna-drámáját. Részletesen feltártam a libetbányai vértanúkról szóló, szintén Stöckelnek tulajdonított leírás kérdéskörét.

A Stöckel-életmű mellett az értekezés fő forrásbázisát a bártfai levéltár misszilis anyaga képezi. Mivel ebben az intézményben az 1527-es évtől kezdődően megfelelő inventárium nem áll a kutató rendelkezésére, az itt őrzött hatalmas mennyiségű levélből nagyobb részben a város reformációtörténetének főbb ismert évszámaihoz (Stöckel működésének első éve: 1540; az első eperjesi zsinat: 1546; a vallásügyi bizottság látogatása: 1549; Stöckel halála: 1560) köthető tételeket vizsgáltam meg, kisebb részben pedig szűrőpróbaszerűen böngésztem a levéltár állományában. A Bártfán feltárt anyagot a lőcsei levéltárban és az *Evangélikus Országos Levéltárban* segédletek felhasználásával végzett célzott kutatásokkal egészítettem ki.

Az értekezés a téma feldolgozásán túl eddig ismeretlen vagy lappangó források vizsgálata révén apróbb rész kérdések tisztázáshoz, pontosításához is hozzájárul, ilyenek például Eck Bálint halála pontos idejének a meghatározása, Révay Ferenc halála körülményeinek ismeretése, bizonytalan datálású levelek esetében megoldási javaslatok, vagy éppen az Ötváros hitvallásának problémaköréhez néhány adalék.

A fentebb említett kulturális egybefonódás, egységesség miatt a szakirodalom és a források feldolgozása során a már említett *Konfessionalisierung*-, azaz felekezetszerveződés-elmélet és az ezzel együtt járó korszerű reformációértelmezés eredményeit tudtam leginkább hasznosítani. Ugyanakkor az is tény, hogy a felekezetszerveződés fogalmának, elméletének hazai viszonyokra való vetítése vitatható. Annál is inkább jogosnak tűnhet e tekintetben a bíráló álláspont, mivel a külföldi, német és angol nyelvű szakirodalomban sem kristályosodott ki egy, a kutatás által általánosan elfogadott megközelítés. Az egyik nehézséget a konfessionalizálódás kronológiájának meghatározása jelenti a kutatás számára. Természetesen a három részre szakadt ország más területein, ahol a körülményekből kifolyólag később, más formában került sor a reformációra vagy a katolikus reformra, évtizedekkel vagy akár évszázaddal későbbben számolhatunk csak a felekezetszerveződés teljes megvalósulásával. A német szakirodalom által megfogalmazott és sokat idézett jelenségegyüttesek megjelenését viszont Bártfa esetében a XVI. század negyvenes éveitől kimutathatónak vélem, teljes kibontakozásukat a század második felére részlegesen megvalósultnak. A felső-magyarországi városszövetség egyházszervezetének, felekezeti életének fejlődésében a térség sajátos helyzete miatt a XVI. században elviekben nem valósulhatott meg maradéktalanul a konfessionalizálódás olyan tisztán, mint például a porosz területeken, ahol a teljes egyházszervezetet államilag reformálták meg. A felföldi városok egyházszervezeti különválását a katolikus egyház és az államhatalom nem ismerte el a korszakban. Sőt, a század folyamán maguk a városok is elfogadták a püspöki tekintélyt és joghatóságot azáltal, hogy a betérjesztett hitvallásokra főpapi jóvá-

hagyást vártak, illetve az állítólagos jóváhagyásokra mint jogalapra hivatkoztak.

A számtalan kérdőjel ellenére úgy gondolom, hogy a Magyar Királyság városainak esetében alkalmazható a *Konfessionalisierung*-elmélet. Meggyőződésem továbbá, hogy a felekezetszerveződés paradigmájának szemléletével, további levéltári és korabeli nyomtatott források feldolgozásával és újraértelmezésével a régió társadalom-, művelődés- és egyháztörténete szélesebb európai összefüggésrendszerbe helyezhető, mindamelllett évszázados tévedésektől, félreértelmezésektől tisztulhat meg a korszakról alkotott általános kép.

Ezt a dolgot az elkezdett munka első jelentősebb összegző állomásának tekintem. A lehető leghitelesebb képet a korszakról és a területről a bártfai levéltár vonatkozó anyagának módszeres és teljes átvizsgálásával lehetne elérni, remélhetőleg erre a közeljövőben lehetőségem nyílik majd.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

Kötetben megjelent tanulmányok

1. *Res publica Christiana – Res Publica Litteraria. The 15th–16th Century*. In: Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary. Ed. Bartók, István. Bp., 2005. 11–24.
2. *A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez*. In: A Duna vallomása. Szerk. Ábrahám Barna–Pilecky Marcell. Piliscsaba, 2006. 177–186.
3. *Stöckel Lénárd és a bártfai reformáció fénykora*. In: Tanulmányok évszázadok történelméből. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2006. 73–90.
4. *Trojaká identita inteligencie mesta Bardejov v 16. storočí*. In: K dejinám Podolínce a novovekého Spiša. Ed. Števík, Miroslav. Stará L'ubovňa, 2006. 238–243.
5. *Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán*. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológiai és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor. Bp., 2009. 252–262.

6. *Hitvallás és kínvallatás.* In: Apokaliptika és posztmodernitás. Szerk. Öze Sándor–Szelke László Piliscsaba, 2009. 108–132.

Megjelenés alatt

7. *A reformáció kezdetei egy boroszlói kanonok szemszögéből.*

